

Een praktijk tussen onbewuste en wetenschap

Ter inleiding

In: Kinet, M. (2016). Een praktijk tussen onbewuste en wetenschap. Ter inleiding. In: Kinet M., Thys M. (Eds.), bookseries: Psychoanalytisch Actueel, vol: 23, *Psychoanalytische praktijk tussen onbewuste en wetenschap*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant Uitgevers, 7-16.

Science does not know its debt to imagination
Ralph Waldo Emerson

Mark Kinet

De drievuldigheid van de psychoanalyse

De term psychoanalyse heeft klassiek meerdere betekenissen. Ze is ten eerste onderzoeksmethode. Haar grondregel van de vrije associatie is immers instrument bij uitstek voor de exploratie van de menselijke geest en van het erin heersende *onbewuste* in het bijzonder. De vrije associatie kan beschouwd worden als het equivalent van de microscoop voor de histologie, de radiotelescoop voor de astronomie of de functionele magnetische beeldvorming voor de neuropsychologie.

Er zijn natuurlijk belangrijke verschillen. Om te beginnen is de geest in deze onderneming zowel object als subject van onderzoek. Als je het onbewuste aan dit probleem toevoegt wordt het in zekere zin zelfs gekwadrateerd. Ander verschil is dat als we het weefsel, de sterren of het brein leren kennen, dit op zich niets aan hun aard verandert. Een betere ‘kijk’ op wat zich psychisch afspeelt zorgt daarentegen voor een kritische afstand die automatisch psychische verandering teweegbrengt. Ook gaat het bij het psychische om iets wat fundamenteel onzichtbaar is. Dit geldt a fortiori voor het onbewuste. Hoe zou je met een zaklamp de duisternis kunnen leren kennen? Zeker in de spreekruimte bestaat het onbewuste bovendien alleen voor wie er naar luistert. Ze hanteert er veeleer de kliniek van het oor dan de – zo typisch medische of natuurwetenschappelijke – kliniek van de blik.

Psychoanalyse is ten tweede een bepaalde vorm van behandeling. Ze behelst een *praktijk*. De vrije associatie laat het onbewuste aan het woord en de vrije invallen dragen bij tot interpretatie van haar formaties, zoals de droom, de verspreking, de grap, het ageren, de overdracht en het symptoom. De psychoanalytische behandeling beperkt zich na meer dan een eeuw al lang niet meer tot de hoogfrequente en typische kuur op de bank. Met vooral de aandacht voor overdracht en weerstand

als kenmerkend voor haar benadering, strekt de hedendaagse praktijk zich uit over de meest diverse psychopathologie en behandelsettings. Haar aandacht gaat allengs ook naar het faciliteren of ontwikkelen van mentale vermogens of processen, naast het belang dat ze vanouds hecht aan de duiding van en het inzicht in mentale inhouden.

Ten derde is psychoanalyse de *wetenschap* van het onbewuste. Voorafgaand aan Freud was het onbewuste ook al in rudimentaire vorm in het werk van bijvoorbeeld Schopenhauer en Nietzsche terug te vinden. Zij benaderden dit onbewuste echter intuïtief, filosofisch of fenomenologisch. Ze onderwierpen het niet aan systematisch en wetenschappelijk onderzoek, noch trachtten ze er gedetailleerde wetmatigheden over ons zielenleven uit te distilleren. Met zijn uitspraak *'Es denkt in mir'* liep Nietzsche wel al duidelijk vooruit op het *Es* dat Freud na zijn topografische model van onbewuste, voorbewuste en bewuste opnam in zijn structurele Es-Ik-Boven-Ik model.

In zekere zin hebben alle wetenschappen (chronologisch te beginnen met de wiskunde en de astronomie) zich vroeg of laat van de filosofie los geweekt. Voor deze onafhankelijkheid beroepen ze zich op voldoende systematische en proefondervindelijk bevestigde (minstens verklarende en bij voorkeur ook voorspellende) kennis. Freud heeft met zijn onvolprezen leermeester Ernst Brücke stevige wortels in de biologische casu quo natuurwetenschappelijke wereld van zijn tijd. Zowel de wet van behoud van energie als Darwinistische uitgangspunten lagen aan zijn denken ten grondslag. In een eerste fase trachtte hij zich middels meerdere publicaties te profileren voor een post als neurofysiologische researcher aan de ultrakatholieke Weense universiteit. Niet voor niets noemde Frank Sulloway hem in de titel van een van zijn boeken een *Biologist of the Mind*.

Net als Marx was Freud anderzijds ook al een soort structuralist avant-la-lettre. Voor dieptesocioloog Marx komen filosofie, religie, kunst, democratie of romantiek niet uit de hemel der ideeën neergedaald. Ze borrelen op uit onderliggende, verborgen en pervasieve structuren die worden beheerst door socio-economische krachten. Voor dieptepsycholoog Freud is het Ik geen baas in eigen huis. Het zijn verborgen en onbewuste krachten en patronen of eisen, verlangens en verwachtingen van anderen die doen en laten, maar ook waarnemen en waarderen bepalen.

Met Jacques Lacan vinden we een verdere verschuiving richting dit structuralisme. In navolging van linguïst Ferdinand de Saussure en antropoloog Claude Lévi-Strauss, wordt de psychoanalyse bij hem wetenschap van het subject (van het onbewuste). Dit subject is het effect van een aan hem vooraf bestaande structuur casu quo ideologie die Lacan (het verlangen en/of het vertoog van) de grote Ander noemt. Psychoanalyse is voor Lacan niet alleen wetenschap van het subject, maar ook van het particuliere. Ze gaat immers proefondervindelijk op zoek naar psychische wetmatigheden die (slechts) gelden in hoofde van deze ene en enige persoon, wiens ene of enige grond(eloosheid) ze probeert te bewerken. Tegelijk impliceert de psychoanalyse een eigen algemene antropologie waarin een niet op te heffen disharmonie en verdeeldheid centraal staan en die met haar inzichten de kliniek van het individu overstijgt.

Onbewuste, praktijk en wetenschap maken de drievuldigheid uit van de psychoanalyse en ze zullen dan ook als drieluik in dit boek zijn terug te vinden. De psychoanalyse onderzoekt het *onbewuste*; in het kader van haar *praktijk* doet ze dat via de vrije associatie bij individuele subjecten; zo is ze gericht op een *wetenschap* van het onbewuste (dat door Freud wordt vereenzelvigd met het 'eigenlijk psychische').

Schouwtoneel

Op de kaft van dit boek zie je een afbeelding van *coming man* Stefan Peters die behoort tot een reeks schilderijen met als titel *Theatres of the mind*. De kunstenaar gunt ons in deze werken een blik op een soort schouwtoneel waarop de toeschouwer zijn psychodrama's kan projecteren of zijn innerlijke personages kan situeren. In zijn *Droomduiding* spreekt Freud over 'der andere Schauplatz' (de andere scène). Het is de plaats van de psychische realiteit en van het onbewuste. Ze moet van de externe realiteit onderscheiden worden. Ze bepaalt volgens hem meer dan de laatste onze gedachten en dromen, ons doen en ons laten. Op deze innerlijke scène spelen zich repetitieve scenario's af, die hun stempel drukken op hoe we ons leven (be)leven. Ze hebben vaak hun wortels in wat we gemaakt hebben van onze kindertijd en/of van ook latere traumatische ervaringen. In de psychoanalyse vormen dergelijke ficties bij uitstek de te onderzoeken feiten. In een spelerei kunnen we psychoanalyse dan ook een vorm van science-fiction noemen.

De coverafbeelding *The judgment of Paris* refereert naar een bekend fragment uit de Griekse mythologie waarbij Paris tussen Hera, Athena en Aphrodite de mooiste vrouw moet uitkiezen. Als Aphrodite het haalt krijgt Paris Helena cadeau met haar wondermooie 'face that launched a thousand ships' (Christopher Marlowe). Niet alleen Eros maar ook Eris (de godin van het conflict) spelen in dit verhaal een rol. De appel uit de Tuin van Eden is er een twistappel geworden die na veel vijven en zessen de gebeurtenissen doet uitmonden in de legendarische Trojaanse Oorlog.

Het is een thema dat bijvoorbeeld ook Cranach, Rubens, Watteau en Cézanne inspireerde, al dan niet als alibi voor het schilderen van variaties op het vrouwelijk naakt. Typisch postmodern haalt Peters een beetje spottend deze mythe door de mangel. Ook grote culturele referenties kunnen immers prima attributen voor een speelplaats opleveren. Een imaginaire bedscène verglijdt naar een aan voetbal refererend grasmatje. De positie van de kussens is meer geschikt voor rust en relaxatie dan voor (al dan niet wilde) actie. Twee roeispanten verwijzen eerder naar een pleziertochtje op stille waters dan naar een uitvarende oorlogsvloot.

Het is een beeld als een rebus, waarin zoals bij de droomvorming verschuiving, verdichting, symboliek en beeldspraak een hoofdrol spelen. Het spreekt dan ook de taal van het onbewuste. We kunnen met enige dichterlijke overdrijving zelfs nog iets verder gaan. Moet de psychoanalyse zoals Paris misschien kiezen tussen drie partijen: onbewuste, praktijk en wetenschap? Is het ook haar lot ten oorlog te trekken?

Het onbewuste is bij wijze van spreken een ziekte waarvan men niet geneest. Om haar te begrijpen en te verklaren maar ook voor hulpverlening en behandeling vergt ze een gecombineerde natuur- en geesteswetenschappelijke benadering. Tellen en vertellen, cijfers en ontcijfering, tekens en betekenissen zijn er evenzeer aan de orde. Dit zal ook in dit boek meermaals blijken.

Onbewuste

Zelf bijt ik zo panoramisch mogelijk de spits af. Alles in de wetenschap begint met curiositeit. Dit geldt ook voor de psychoanalyse. Terwijl haar ontdekkende geest in essentie behouden blijft, dreigt ze tegenwoordig – vreemd genoeg – een soort curiosum te worden dat hooguit thuishoort in een

wetenschappelijk rariteitenkabinet. Wie zich nog met dit gedateerde charlatanisme bezighoudt wordt in de regel scheef bekeken. Op- en neergang van de psychoanalyse worden kort besproken alsook haar specifieke bijdrage tot de psychiatrie en meer in het algemeen tot de kliniek. Wetenschap, taal, kunst, filosofie, ethiek en spiritualiteit: het zijn alle domeinen waarin het onbewuste werkzaam is en waarop de psychoanalyse zich dan ook met wisselend succes begeeft.

Dominiek Hoens zoomt in op het epistemologisch en ontologisch statuut van het onbewuste. Typisch voor de psychoanalyse is de onafscheidbare eenheid van theorie en praktijk. De een kan niet zonder de ander. In navolging van Freud vergelijkt hij het onbewuste met het onkenbare *Ding an sich* van Kant. Je kan wel aantonen dat het is maar niet precies uitklaren wat het is. Voor Kant bestaat er een niet op te lossen antinomie tussen determinisme en vrije wil. Hoewel onderling in tegenspraak bestaat er een rationale en logica voor beide. De vrije wil is voor hem echter een noodzakelijke ethische veronderstelling. Daarzonder is geen moreel denken of handelen mogelijk. Het is een beetje zoals zijn Godsidee. De idee van (een) God is noodzakelijk als metafysische grond, wat voor hem echter niet betekent (laat staan bewijst) dat God ook daadwerkelijk bestaat!

Mutatis mutandis is het onbewuste voor Freud ook een soort inaugurale of constitutieve veronderstelling. Het onbewuste is een hypothese zonder dewelke heel wat verschijnselen (die voor Freud nog in volslagen duisternis gehuld waren dan wel aan buitennatuurlijke krachten werden toegeschreven) niet kunnen uitgeklaard worden. Ook de meest triviale en alledaagse fenomenen moeten een rationale bevatten die zowel hun vorm als voorkomen bepalen. Ook al is het een *onbewuste* rationale. Ziedaar Freuds wetenschappelijke houding tegenover de (in dit geval binnen-) wereld.

Hoens eindigt zijn betoog met een gok die lijkt op die van Blaise Pascal. Het is volgens deze beroemde wiskundige en filosoof beter in God te geloven dan dat niet te doen. Je hebt er immers niets bij te verliezen en er alles bij te winnen. Zo ook met het geloof in het onbewuste. Alleen wie deze gok maakt kan retroactief de redenen ontdekken waarom het misschien juist was deze gok te wagen. Slechts de gok van het onbewuste maakt zijn inzet begrijpelijk.

Neuropsychanalytica Ariane Bazan weet overtuigend aan te tonen dat het telkens weer de vooruitgang in de biologie is die de afscheiding van het psychische uit andere wetenschapsgebieden veroorzaakt. De *brain imaging* technieken van tegenwoordig plaatsen de psychologie voor een nieuwe uitdaging. Is er überhaupt nog iets psychisch te weerhouden dat weerstaat aan het eliminatief materialisme dat bijvoorbeeld Paul en Patricia Churchland propageren. In hun optiek zou de wetenschap zo 'ver' moeten/kunnen geraken dat gevoelens en fantasieën, hoop en liefde kunnen worden uitgedrukt in louter fysicistische termen. We kunnen ons dan eindelijk ontdoen van (voor wat hen betreft) voorbijgestreefde woorden. Behoren ook (verklarende begrippen als) hekserij of de middeleeuwse lichaamsvochten ('humores') niet definitief tot het verleden?

Naast het cartesiaans (substantie)dualisme en als alternatief voor het dual aspect monisme stelt Bazan een epistemologisch dualisme voor. Voor wat het onbewuste betreft spreekt ze in termen van 'een biologisch niveau dat stuwt en een sociaal niveau dat trekt' of een 'duwende drift en een wenkende ander'. Op oorspronkelijke en goed gedocumenteerde wijze subverteert ze het body-mind vraagstuk. Ook komt ze terug en gaat ze verder door op eerdere publicaties rond de dopaminerge inschrijving van genot en herhalingsdwang. De *condition humaine* is er wezenlijk een van hapering en misverstand en niet (alleen) van goede wil maar vooral van een *verdeelde* wil.

Praktijk

De volgende pijler gaat over de psychoanalytische praktijk. Bij wijze van voorbeeld worden drie praktijkvormen besproken die elk op hun manier verschillende modi presenteren waarin de psychoanalyse vandaag het onbewuste bevraagt en onderzoekt. Tegelijk vormen ze een illustratie van hoe de psychoanalyse in haar gevarieerde praktijkvoering in beweging blijft en nieuwe mogelijkheden in de verhouding tussen onbewuste en wetenschap afdast.

Eerst bespreekt Sylvia Janson duidelijk en didactisch hoe overdracht en tegenoverdracht cruciaal zijn in een psychoanalytische manier van werken. Aan de hand van een openhartige en autokritische bespreking van haar analyse van Margot passeren diverse verschijnselen en concepten de revue. Binnen de psychoanalytische ontmoeting doet zich een encenering voor. Ze vertoont verwantschap met de enactment of co-creatie die zo belangrijk worden geacht door een intersubjectieve psychoanalyse.

De overdracht wordt niet langer begrepen als uitsluitend iets van de analysant of patiënt, maar als een dynamiek waar zowel patiënt als behandelaar aan bijdragen. Wat zich binnen de totale overdrachtssituatie voordoet, kan begrepen worden als een onmisbare bron van informatie uit de geschiedenis en de innerlijke wereld van de patiënt. Dit op voorwaarde dat de analyticus participeert aan het emotionele gebeuren en voortdurend reflecteert op wat zich zowel in als tussen beide afspeelt.

Christine Franckx wijdt beschouwingen aan psychoanalyse en kinderen en illustreert dit met klinische vignetten. Wat is het statuut van de kinderlijke psyche en de relatie ervan tot de (pedagogische) omgeving? Worden we in kinderanalyse geconfronteerd met 'primitieve(re)' mentale processen en inhoud? Zijn we er getuige van psychologische en psychopathologische ontwikkelingen in statu nascendi? Hoe verhoudt zich een analyse van het kinderlijk gemoedsleven tot de opvoeding casu quo civilisatieprocessen? Kan men bij kinderen überhaupt van overdracht spreken? En hoe gaan we in het werken met volwassenen om met 'het kind in de volwassene'?

Ongelukkigerwijze vergeleek Freud de psychologie van het kind wel eens met die van 'primitieve' volkeren. Doet dit hun beider gesofisticeerde en complexe levenswijze geen onrecht aan? *'When we are no longer children, we are already dead'* is een bekende uitspraak van Brancusi. Of Oscar Wilde: *'Het vergt een heel leven om een jonge kunstenaar te worden'*. Voor elk kind dat geboren wordt, geldt in zeker mate *'A star is born'*. Het is naar verluidt een hele kunst ze niet te laten doven. Franckx pleit voor de erkenning van de ook reeds bij het kind aanwezige intrapsychische conflicten waarmee het aan de slag moet en die tevens bijdragen aan de lotgevallen van het zich ontwikkelende en voortdurend transformerende 'psychisch potentieel'.

Myriam Van Gael getuigt vanuit een psychoanalytisch geïnspireerde manier van werken binnen de psychiatrie. Dergelijke klinische praktijk heeft er steeds voor gezorgd dat de psychoanalyse haar repertoire en actieradius heeft uitgebreid en dat ze nieuwe manieren van werken heeft ontwikkeld buiten het 'klassieke' kader. Klinisch psychotherapeutische afdelingen komen echter steeds meer in de verdrukking. De psychoanalyse is hier minstens ten dele zelf voor verantwoordelijk. Zo is ze zeker ook het gevolg van eigen ambivalenties tegenover wetenschappelijk onderzoek.

Door zich met de nodige wetenschappelijke evidentie te profileren als eerste keus voor zogenaamd ‘behandelresistente’ patiënten kan klinische psychotherapie de waarde van een psychoanalytische benadering hard maken bij patiënten met ernstige gehechtheidsproblemen en/of complex psychotrauma. Ze hebben vaak een beperkt mentaliserend vermogen en hebben ten gevolge van negatieve overdrachtsreacties allerhande grote moeilijkheden met het opbouwen en/of volhouden van een therapeutische relatie en compliantie. Van Gael schetst krachtig enkele krijtlijnen van een psychoanalytisch georiënteerde aanpak bij deze vorm van psychopathologie.

Wetenschap

Terwijl aanvankelijk alleen de psychoanalyse zich wetenschappelijk met het onbewuste bezighield, is dit onbewuste inmiddels onderzoekdomein geworden van bijvoorbeeld cognitieve, sociale en neuropsychologie. In zijn descriptieve betekenis wordt het onbewuste functioneren ook daar vaak gewichtiger geacht dan het bewuste. Wat in deze wetenschappen met ‘onbewuste’ wordt bedoeld, verschilt voor alle duidelijkheid echter in belangrijke mate van het actief en driftmatig te begrijpen dynamisch onbewuste dat Freud voor het eerst concipieerde en waar de meeste hedendaagse psychoanalytici nog steeds mee werken. Dit dynamische onbewuste dringt zich op. Het zorgt vrij naar Nietzsche voor een *Ewige Wiederkehr*: een eindeloze terugkeer. Het bevat in een notendop het weten van de voor ons zielenleven zo veelbetekenende herhaling.

Freud grapt ergens dat hij nooit generaliseert op basis van één geval; hij generaliseert minstens op basis van *twee* gevallen. De psychoanalytische methode gaat in de praktijk alleszins empirisch en inductief tewerk. Op basis van observaties wordt een hypothese vooropgesteld en op experimentele wijze (aan de hand van proefduidingen) wordt deze hypothese gestaafd of ontkracht. Karl Popper hekelde de non-falsifieerbaarheid van de psychoanalyse. Voor hem is zij daarom hooguit *op weg* naar wetenschappelijkheid. Toch werkt de psychoanalyse in belangrijke mate door middel van de door hem vooropgestelde ‘*conjectures and refutations*’.

Thomas Kuhn maakte in zijn *The structure of scientific revolutions* onderscheid tussen gewone en buitengewone wetenschap. De eerste begeeft zich (vaak zonder het zelf te beseffen) binnen een bepaald paradigma. Dit paradigma is tegelijk paradigma. Het is een onzichtbare oogklep die de blik vernauwt. Ze probeert binnen deze krijtlijnen de meest uiteenlopende raadsels op te lossen. Slechts bij of na een paradigmatische wissel treedt in zijn termen buitengewone wetenschap op de voorgrond. Pas dan worden ook vanzelfsprekende aannames aan kritisch onderzoek onderworpen. In de ontwikkeling van zijn denken maakte Freud meermaals een soort paradigmatische shift door. Zo verving hij in de etiologie van de neurosen de verleidingstheorie door de polymorf perverse en fantasmatische infantiele seksualiteit en vanaf 1920 wordt thanatos officieel aan eros toegevoegd.

Zoals bekend is de geschiedenis van de wetenschap een uitgestrekt kerkhof van achterhaalde want gelogenstrafte (of gefalsificeerde) theorieën. In het laatste luik bekijken we of en hoe de psychoanalyse als praktijk van het onbewuste (al dan niet) wetenschap kan zijn. Zo maakt Mattias Desmet in een alle verbeelding tartende tabel kipkap van de betrouwbaarheid van wetenschappelijke cijfers inzake wetenschappelijk effectonderzoek. Hun foutenmarge blijkt, vertaald naar meer materiële werkzaamheden, op flagrante wijze hallucinant. Hij heeft veel kritiek op de weerstand tegenover wetenschappelijk onderzoek en probeert met een zo gepast mogelijke

methodiek en respect voor de psychoanalytische eigenaardigheid empirische evidentie voor psychoanalytische therapie te vinden. Alle metingen en cijfers kunnen daarbij slechts geïnterpreteerd worden binnen een bepaalde context. Op voorwaarde dat we ze niet als tekens maar als betekenaren beschouwen dienen we de droom van de Verlichting ook in psychoanalytische aangelegenheden hoog te houden.

Wouter Gomperts schrijft *tongue in cheek* een geschiedenis van de wederzijdse spanningsverhouding tussen wetenschap en psychoanalyse. Hij geeft hiervan vele en soms hilarische voorbeelden. Het is wel duidelijk dat ook binnen de psychoanalyse een erg dubbelhartige houding tegenover kritisch wetenschappelijk onderzoek bestaat. Het is dan ook bepaald geen evidentie. Wat psychoanalytisch werkelijk interessant is, laat zich niet gemakkelijk onderzoeken en wat goed te onderzoeken valt, is psychoanalytisch gezien vaak niet zo interessant. Het is betamelijk dat de psychoanalyse zich tegen al te veel marktisme probeert te verzetten. De discretie en beslotenheid van de spreekkamer staat ook heel wat wetenschappelijk onderzoek in de weg. Gomperts schetst de huidige stand van zaken qua wetenschappelijke evidentie voor psychoanalytische behandelvormen. Ze blijken grosso modo evenveel en vaak duurzamer vruchten af te werpen dan andere en meer kortdurende therapieën.

Het boek wordt besloten met een psychoanalytisch pamflet van Michel Thys. Hij houdt er een ironisch pleidooi voor de nuttelosheid, de werkeloosheid, de dissidentie en de sterfelijkheid van de psychoanalyse. De kritiek op de psychoanalyse vanuit gevestigde wetenschappelijke hoek wordt daarbij parodiërend van antwoord gediend. Tegenover sommige nietigheden van de nuttigheid wil hij het waardevolle van de psychoanalyse opwaarderen. Heb je niet evenveel verstand nodig om niets te doen dan om iets te doen? Wat met de eigenaardigheid van de psychoanalyse? Moet ze niet autologisch zijn, dit wil zeggen haar eigen, specifieke logica ontwikkelen in plaats van te zeer leentjebuurt te spelen bij belendende wetenschappelijke onderzoekgebieden?

Thys pleit voor de erkenning van de grondige onderzoekshouding in de analytische praktijk, die de psychoanalyse haar eigen wetenschappelijk karakter verleent. Zijn apologie loopt uit op een apotheose. Ze besluit met een oproep tot waarachtig enthousiasme – voor wat de geest in vervoering brengt en niet alleen voor wat zo nodig moet bewezen worden. Het is een mooi einde voor een boek waarin een driehoeksverhouding wordt uitgetekend. Gehoopt wordt dat ze de nodige spanning teweegbrengt om tongen los te maken en vruchtbare dialoog te bevorderen.